

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАКЕРЗОННІ В 1944-1947 РОКАХ

З першого погляду предмет дослідження в цій публікації досить точно окреслений географічними та хронологічними межами. Проте доцільно навести додаткові уточнення. Отож, характеризуючи діяльність українського визвольного руху на теренах Закерзоння, говоритимемо про південно-східні землі сучасної Польщі, які в структурі руху охоплювали Закерзонський край ОУН та відповідну йому 6-у Воєнну округу «Сян» групи УПА-«Захід». Надалі називатимемо ці терени, згідно з термінологією українського підпілля, Закерзонням.

Важливо обґрунтувати нижню хронологічну межу зазначеного періоду. За відправний пункт взято другу половину 1944 р., оскільки саме тоді розпочинається новий період в діяльності українського визвольного руху, в історії Польщі та українсько-польських взаєминах. У липні 1944 р. закінчується німецька окупація, і структурам ОУН та УПА доводиться діяти в нових умовах, що мало, як наслідок, зміну тактики. Тоді ж починається новий політичний період в історії Польщі: 21 липня 1944 р. в Москві створено Польський комітет національного визволення, що перебирає на себе владу на звільнених польських землях, 26-27 липня цей комітет підписує з радянським урядом угоду про встановлення кордону приблизно по лінії Керзона. Відповідно польський і український антирадянські рухи опиняються в приблизно однакових умовах, що спонукає їх до поступового зближення.

Зважаючи на перелічені вище аргументи, в цій публікації не йтиметься про польсько-українське протистояння на Холмщині навесні 1944 р., яке було безпосереднім продовженням взаємного протистояння обох народів, що охопило в 1943-1944 рр. Волинь і Галичину.

Діяльність ОУН, УПА на Закерзонні досить добре висвітлили як українські, так і польські історики¹. Мало того, порівнюючи

¹ Окремі розділи, присвячені цій тематиці, є практично у всіх оглядових роботах про УПА. Див. до прикладу: Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. —

з іншими періодами та теренами боротьби, можна сказати, що діяльність ОУН та УПА на Закерзонні вивчена найкраще. Ймовірно, причиною є передусім широка джерельна база для дослідження цієї проблеми. Закерзоння з цього огляду є винятком із загальної історії українського визвольного руху 1940-1950-х рр.: дослідник діяльності повстанців на цих теренах має можливість працювати з великою кількістю документів. Це сталося завдяки тому, що багато їх звідси ще під час тривання боротьби вдалося передати на Захід. Крім того, великий архів матеріалів було захоплено разом із командиром Воєнної округи «Сян» Мирославом Онишкевичем².

Через те стаття не міститиме переказу більш чи менш відомих фактів боротьби українських повстанців на Закерзонні, а радше буде спробою узагальнити їхню діяльність. При цьому особливу увагу буде приділено ролі цієї боротьби в загальному контексті розгортання українського визвольного руху та її місцю в українсько-польських відносинах.

Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу особливостей діяльності ОУН та УПА на Закерзонні, слід розглянути специфіку

Мюнхен, 1953. — С. 160-193; Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія // Історія українського війська 1917-1995.* — Львів, 1996. — С. 646-657; Русначенко А. *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х рр.* — Київ, 2002. — С. 179-207; Киричук Ю. *Український національний рух 40-50 років ХХ століття: ідеологія і практика.* — Львів, 2003. — С. 254-266. Діяльність українського підпілля на Закерзонні також добре висвітлена й в польській історіографії. Найкращими роботами з цієї проблематики є книги: *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* — Warszawa, 1973 та *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948.* — Warszawa, 1999.

² Значна частина цих документів на сьогодні опублікована: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. T. 1-2.* / Pod red. E. Misiły. — Warszawa, 1998-1999; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина* / За ред. П. Й. Потічного та І. Лико. — Торонто-Львів: Літопис УПА, 2001; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 34. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина.* — «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина» / За ред. П. Й. Потічного та І. Лико. — Торонто-Львів: Літопис УПА, 2001; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-ий «Данилів». Холмищина і Підляшшя. (Документи і матеріали)* / За ред. Петра Й. Потічного — Торонто-Львів, 2003; *Літопис Української Повстанської Армії. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-ий «Бастіон». Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина.* / За ред. Петра Й. Потічного — Торонто-Львів, 2004.

її зародження. Загалом боротьба українських повстанців охоплювала територію Західної України, яка до 1939 р. були частиною Польщі. Саме тут протягом 1920-1930 рр. відбувалося становлення українського націоналістичного руху спочатку у формі підпільних організацій УВО та ОУН, а згодом — масової збройної сили УПА. З певністю можна сказати, що створення УПА було результатом подальшого розгортання визвольної боротьби: основний кадровий кістяк армії становили члени ОУН, котрі перейшли через підпільну діяльність у 1920-1930 рр., територію діяльності охоплювали структури ОУН, розбудовані в міжвоєнний час, врешті, масова підтримка населенням повстанського руху була результатом тривалої пропагандистської та організаційної роботи підпільників та популярності ОУН. Відповідно, інтенсивність і тривалість повстанської боротьби в окремих регіонах значною мірою залежала від ступеня розгалуженості структур підпілля ОУН.

Наведені загальні зауваги стосуються й особливостей розгортання боротьби ОУН та УПА на Закарпатті, територія якого була суттєво слабше, ніж сусідні, охоплена підпільною мережею ОУН. Своєрідним центром діяльності націоналістичного підпілля тут був Перемишль. Ще в 1920-х рр. постала структура Перемиської округи УВО, що потім стала основою відповідного територіального утворення ОУН³. Як побачимо, згодом саме Перемищина стане в 1945-1947 рр. найпотужнішим центром повстанського руху. Охопленість інших земель Закарпаття мережею ОУН була незначною, зокрема через лівацькі симпатії місцевого українського населення — переважно бідного й малограмотного селянства. Ситуація дещо змінилася в 1939-1941 рр., коли з-під радянської окупації почали масово прибувати члени ОУН та взагалі представники української інтелігенції. На короткий період ці землі стали епіцентром націоналістичного руху. Проте з початком німецько-радянської війни в 1941 р. більшість членів ОУН рушили на схід для розгортання діяльності. Таким чином, Закарпаття знову на деякий час опинилося на маргінесі розвитку українського визвольного руху. Щойно в 1943 р., коли діяльність ОУН і нещодавно створеної УПА починає територіально розростатися, звернено увагу також і на цю територію. У червні 1943 р. обласним провідником Перемищини призначено

³ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 7.*

Василя Галасу, який започаткував тут активну підпільну роботу⁴. І хоча ще наприкінці 1943 р. при Перемиській області, як і при інших областях ОУН, створено Воєнну округу «Сян»⁵, фактично творення військових відділів та бойової діяльності тут не відбувалося до переходу фронтів у липні 1944 р.

Дещо інакше процес становлення структур ОУН і УПА відбувався на півночі Закерзоння. Тут швидше, ніж на півдні, розпочалося збройне польсько-українське протистояння, яке спонукало керівництво визвольного руху перейти до розбудови збройних відділів. Спалах антиукраїнського терору на Холмщині спричинив створення самооборонних боївок. Згодом їх починають посилювати сотнями УПА із сусідніх теренів Волині та Галичини, паралельно творяться повстанські відділи з місцевого населення. Найбільшого напруження польсько-українська боротьба сягнула навесні 1944 р., коли постав так званий Холмський фронт. Тоді ж, у квітні 1944 р., утворюються перші збройні загони на Любачівщині. Влітку 1944 р. повстанські відділи Холмщини та Любачівщини перейшли фронт і розпочали діяльність у нових умовах.

Створення повстанських відділів у Надсянні розпочалося щойно в липні 1944 р. Безпосередньою причиною став не конфлікт з поляками⁶, а наближення фронту й підготовка українського визвольного руху до нових умов діяльності. Саме намагання уникнути репресій радянського режиму, мобілізації в Червону армію штовхало велику кількість українців, особливо тих, які відзначилися в антирадянській діяльності чи у співпраці з німцями, у повстанські лави. Ще однією причиною розбудови тут УПА стала концентрація біженців із Західної України, які з тих чи інших причин хотіли вступити до УПА⁷. Тому місцеве керівництво ОУН дало наказ своїм членам, які були в рядах української поліції, залишити станиці, перейти в підпілля й намагатися приєднатись до відділів УПА⁸.

⁴ Галаса В. *Наше життя і боротьба*. — Львів, 2005. — С. 40.

⁵ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1986. — Т. 13: *Перемищина—Перемиський курінь*. Книга перша: *Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського)*. — С. XI.

⁶ На думку Г. Мотики, у цей час жертвами польсько-українського конфлікту стало до 200 українців. Див. Мотыка Г. *Tak było w Bieszczadach...* — S. 158.

⁷ *Літопис Української Повстанської Армії* — Т. 33 — С. 101-102.

⁸ Там само. — С. 102.

Повстанські відділи тут творилися з неймовірною швидкістю: на вересень 1944 р. їх було вже одинадцять із загальною кількістю 1811 осіб⁹. Одним із основних організаторів був Василь Мізерний-«Рен», який, зв'язавшись із Головною Командою УПА, прозвітував про свою роботу. Можливо, несподівано для себе, він отримав таку відповідь: командування Повстанської армії, у зв'язку із переходом у більшовицьке запілля, не планувало творити нових відділів, навпаки, намагалось обмежити їх кількість до найбільш бойових одиниць, складених із вояків, які були готові до важких умов боротьби під більшовицькою окупацією. Ці зауваження базувалися на розумінні ґрунтовної відмінності нових умов повстанської боротьби від боротьби з німцями¹⁰.

Отже, керівництво визвольного руху не збиралося розбудовувати масової збройної сили на Закерзонні. Додатковим доказом є те, що, протягом тривалого періоду, аж до кінця 1945 р., відділи на цих теренах підпорядковувалися командуванню галицьких та волинських Воєнних округ («Буг», «Говерля» — УПА-«Захід», «Турів» — УПА-«Північ»). Очевидно, вважали достатнім утримання на цих теренах підпільної мережі ОУН.

Попри те новостворені сотні стали частиною структури УПА, пройшли необхідний військовий вишкіл і 24 вересня 1944 р., виконуючи наказ Головної команди УПА, двома групами рушили на схід для переходу фронту. На терени Закерзоння вони повернулися в листопаді-грудні 1944 р.

Протягом зими 1944-1945 рр. відділи УПА на Закерзонні не виявляли особливої активності через несприятливу для партизанської боротьби зимову пору, а також тому, що до січня 1945 р. ці терени були безпосереднім запіллям радянсько-німецького фронту, що виявилось у великій насиченості місцевості військами Червоної армії та НКВД. З лютого цього року посилено охорону радянсько-польського кордону, що призводить до відірваності структур визвольного руху на Закерзонні від його керівництва. Це змусило Провід ОУН у березні 1945 р. здійснити реорганізацію

⁹ Содоль П. *Українська Повстанча Армія, 1943-49. Довідник другий.* — Нью-Йорк, 1995 — С. 67.

¹⁰ Ріпецький М. *Історія куреня «Рена» // Літопис Української Повстанської Армії — Т. 33 — С. 112-113.*

місцевих клітин ОУН й об'єднати їх у самодостатню структуру Закерзонського краю на чолі із досвідченим підпільником Ярославом Старухом — «Стягом». А відділи УПА ще до жовтня не творили окремої структурної одиниці. Ймовірно, керівництво Повстанської армії й надалі вважало за недоцільну розбудову тут своїх структур.

Чинником, який змінив думку щодо необхідності існування збройної сили на Закерзонні, знову став польський терор. Навесні 1945 р. різні збройні польські формації (як підпільні, так і державні) атакували 78 українських місцевостей, жертвами чого стало від 2600 до 3900 осіб¹¹. У відповідь українські повстанці провели низку антипольських акцій. Розростання конфлікту було більш ніж імовірним, він міг набрати масштабів протистояння на Волині чи в Галичині в 1943-1944 рр. На заваді цьому стали переговори між представниками українського та польського підпілля та підписання угод про перемир'я і співпрацю в боротьбі з НКВД¹².

Завдяки підписаному перемир'ю на теренах Закерзоння протягом літа 1945 р. не тільки припинилося протистояння, але й було, по суті, заблоковано переселенські акції. Тому відпала потреба в існуванні сотень УПА, які переформовуються в Самооборонні куцові відділи (СКВ). Ще одним чинником, який вплинув на рішення, була загальна стратегія скорочення кількісного складу УПА, яку почали втілювати, за наказами Головної команди, із середини 1945 р.: існування великих повстанських відділів у повоєнній дійсності було невиправданим, і їх почали розформовувати на дрібніші на всій території діяльності УПА.

Ситуація кардинально змінилася у вересні 1945 р. після рішення польської влади пришвидшити депортацію українців із Закерзоння з використанням військових сил. Для українців почався новий, насильницький етап переселення, а отже, новий етап у діяльності українського підпілля. Керівництво визвольного руху взяло на себе відповідальність за захист українського населення й припинення депортацій. Восени 1945 р. відбувається нова

¹¹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — S. 240.

¹² Детальніше про переговори див.: Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947.* — Warszawa, 1997.

мобілізація відділів УПА. У жовтні їх об'єднують в окрему 6-у Воєнну округу «Сян».

З того часу можна говорити про остаточне формування структури українського визвольного руху на Закерзонні. Його основу становили три округи підпільної мережі ОУН. Найбільш розвиненою мережа була на півдні Закерзоння, де, відповідно, було створено Першу округу в складі трьох надрайонів; Друга округа в складі одного надрайону охоплювала Любачівщину; Третя, Холмська, округа складалася з двох надрайонів. Кожній із територіальних округ ОУН відповідав Тактичний відтинок УПА: першій — ТВ 26 «Лемко» (у складі двох куренів по чотири сотні в кожному), другій — ТВ 27 «Бастіон» (один курінь — чотири сотні), третій — ТВ 28 «Данилів» (один курінь — чотири сотні). Структури ОУН та УПА не тільки збігалися територіально, а й перетиналися функціонально: у складі кожного територіального проводу ОУН (окружного, надрайонного, районного) існувала військова референтура, яку очолював відповідного рівня командир УПА. ОУН через свої господарчі референтури готувала харчі та матеріальне забезпечення для УПА, Служба безпеки організації виконувала розвідувальні й контррозвідувальні функції для УПА, армія також користувалася організованою ОУН системою зв'язків. Структура визвольного руху на Закерзонні формувалася найпізніше з усіх охоплених рухом земель, що дозволило місцевому керівництву уникнути багатьох помилок і невдалих спроб розбудови, характерних для Волині чи Галичини. Відповідно, структура стала оптимальною для реалізації поставлених перед рухом завдань.

Отож, які завдання стояли перед українським визвольним рухом на Закерзонні? Передусім слід наголосити, що ніколи цим завданням не був мілітарний розгром Польщі. Українські повстанці досить реально оцінювали свої сили на Закерзонні й решті України, де вони також ніколи не ставили собі за мету розгром СРСР. Тому найголовнішим завданням визвольного руху протягом усього часу його існування і на всіх територіях була зміна свідомості місцевого українського населення, виховання його готовності до національної революції. Як слушно стверджує Євген Місило, «ішлося насамперед не так про мілітарну, як політичну маніфестацію волі до самостійної держави, незалежності українського народу з

розрахунком на те, що пролита кров колись принесе добрий плід»¹³. Саме тому головний наголос у структурі та діяльності визвольного руху посідала пропаганда: відповідні референтури були представлені практично на всіх щаблях керівництва, їхні працівники в ролі політвиховників працювали в УПА, своєю чергою перетворюючи вояків на носіїв пропаганди.

Іншим стратегічним завданням визвольного руху ОУН та УПА був захист населення від окупаційного терору. Це завдання було чи не найважливішим на Закерзонні й полягало в намаганнях завадити депортації українського населення. Саме для цього керівництво УПА пішло на розбудову повстанських відділів, при тому, що в той самий час, у другій половині 1945 р., на інших українських теренах відбувалося скорочення й часткова демобілізація УПА.

Особливе значення на теренах Закерзоння мали пропагандистські функції. Окрім загальних завдань: виховання населення, підтримки високого морального і бойового духу вояків УПА, — місцеві структури пропаганди намагалися поширити інформацію про український визвольний рух за межами українських етнічних теренів. Цю територію керівництво визвольного руху розглядало як «вікно у світ». В СРСР в умовах цілковитої інформаційної блокади не було жодної можливості маніфестувати свою боротьбу перед світом. Натомість такі нагоди ще залишалися в не до кінця «скоммунізований» Польщі. Мало того, географічне розташування Закерзоння дозволяло здійснювати з його території пропагандистські акції в сусідній Чехословаччині, щодо якої можна говорити про наявність свободи преси до 1948 р.¹⁴

Оцінюючи діяльність структур пропаганди на території Закерзоння, слід вказати, що вони були дуже добре організовані. Незважаючи на брак людей, які б очолювали ці структури (згідно з А. Щесняком і В. Шотою, бракувало 13 референтів пропаганди в різного рівня проводах¹⁵), організація пропагандистської роботи була на високому рівні. Діяло кілька підпільних друкарень, які не

¹³ У своїх засадах УПА не мала вписаної капітуляції. Розмова з Євгеном Місилом, істориком, директором Українського Архіву в Варшаві // Вісник Закерзоння. — Ч. 7-9. — 2002. — С. 37.

¹⁴ Про ці акції детальніше див.: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Львів—Торонто, 2001.

¹⁵ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd* — S. 240.

лише передруковували підпільну літературу з України, а й готували власні видання. На сьогодні відомо сім місцевих періодичних видань¹⁶. Крім того, виходили окремі тематичні брошури, деякі з них англійською, німецькою, французькою мовами. Активна видавнича діяльність не припинялася до початку 1947 р.

Із географічного розташування випливала ще одна специфічна функція підпілля на цих теренах: забезпечення зв'язку між підпіллям в Україні та закордонними осередками українського націоналістичного руху. Допоки тут існувала структура підпілля — існував вкрай важливий для еміграції і Краю зв'язок. Тому втрата Закерзоння в 1947-1948 рр. була дуже болючою. Провід намагався за будь яку ціну створити тут підпільні ланки для зв'язку між Краєм і еміграцією. Згодом саме ці намагання використала польська служба безпеки, розбудовуючи легендовану мережу ОУН в Польщі під керуванням колишнього підпільника, а відтак польського агента Леона Лапінського-«Зенона»¹⁷.

Ще одним важливим для українського визвольного руху завданням, яке мало бути виконане саме на Закерзонні, було досягнення співпраці з польським антикомуністичним підпіллям, на той час одним із найсильніших антикомуністичних підпільних рухів. Керівники ОУН та УПА вважали, що польський народ по завершенні війни опинився в аналогічних з українськими умовах. У такій ситуації єдиним варіантом раціональної політики для антикомуністичних рухів обох народів мало стати об'єднання в боротьбі проти спільного ворога — СРСР. Можливий українсько-польський союз розглядали як початок створення широкого антирадянського фронту боротьби народів Центрально-Східної Європи в радянській зоні впливу¹⁸.

Закерзоння розглядали як своєрідний плацдарм для втілення в життя ідеї спільної українсько-польської антирадянської боротьби. Як зазначає Василь Галаса, у жовтні 1943 р. на нараді

¹⁶ *Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1987. — Т. 16: Підпільні журнали Закерзонської України.*

¹⁷ *Про це див.: Nałagida I. Prowokacja «Zenona». — Warszawa, 2005.*

¹⁸ *Про це детальніше: В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Україна у Другій світовій війні. Українсько-польські взаємини — Львів, 2005. — С. 288-303.*

керівництва ОУН в с. Мелна на Рогатинщині йому як провідникові Перемиської області ОУН було дано завдання шукати порозуміння з польським підпіллям.¹⁹ Відразу виконати це було неможливо, однак це стало реальним у кінці 1944 — на початку 1945 рр. Для зміни ситуації у відносинах двох народів від імені українських повстанців поширювано різноманітні листівки-звернення до поляків²⁰, спеціальні пропагандистські брошури, здійснювано пропагандистські рейди на польські етнічні терени. Врешті, вдалося досягнути вже згадуваних домовленостей у с. Седлиськах (29 квітня 1945 р.) та с. Руді Ружанецькій (21 травня 1945р.). Показником рівня уваги до можливості співпраці з поляками є той факт, що переговори з українського боку провадив Юрій Лопатинський — делегат, якого призначив особисто Головний командир УПА. Переговори з Лондонським еміграційним урядом після війни провадив і Степан Бандера, який в одному зі своїх листів інформував Шухевича про те, що українська сторона готова для досягнення домовленостей відійти від етнографічного принципу визначення кордонів, замінивши його вільним самовизначенням населення спірних теренів²¹.

Досягнуті локальні домовленості спинили можливе розростання польсько-українського конфлікту навесні 1945 р. Наступного 1946 р. вдалося навіть провести спільну польсько-українську збройну акцію на місто Грубешів, яка, на жаль, не стала переломною: керівництво польського антикомуністичного руху не вважало за потрібне далі розвивати співпрацю. Зрештою, у другій половині 1946 р. діяльність польського антикомуністичного підпілля на теренах Закерзоння припинилася, а тому цей регіон втратив роль плацдарму створення нової моделі українсько-польських стосунків.

Відповідно до поставлених завдань, структури ОУН та УПА нараховували у своїх лавах кілька тисяч вояків та підпільників. Їх

¹⁹ Галаса В. *Наше життя і боротьба*. — С. 46-47.

²⁰ Роман Дрозд у своєму збірнику документів у розділі «Ставлення ОУН-УПА до Польщі і поляків» наводить за період 1945-1947 років шістьнадцять різноманітних звернень до польського народу. (Drozd R. *Ukraińska Powstańcza Armia*. — Warszawa, 1998.— С. 138-206.) Це найбільша кількість звернень від імені українського визвольного руху до представників іншого народу.

²¹ Телеховський Ю. *Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. — 2001. — № 2. — С. 4.

кількість змінювалася залежно від ситуації, особливо це залежало від кількості вивезених українців. У час найбільшого розмаху противисиленчої акції на межі 1945-1946 рр. у лавах УПА, за підрахунками польських дослідників, було орієнтовно 2400 вояків, через рік їх кількість скорочено до 1800²². Після мобілізації Самооборонних кущових відділів до УПА в їхніх лавах залишилося близько тисячі осіб, до підпільної мережі ОУН було залучено понад дві тисячі осіб. Отже, загалом у структурах підпілля було 5—5,5 тисяч за загальної кількості близько 600 тисяч українців. Тобто активними учасниками визвольного руху на Закерзонні було близько 1-го відсотка населення, інші тією чи іншою мірою підтримували його.

Кадрове наповнення структур підпілля зумовлювалася особливістю його формування. Довоєнна мережа ОУН на теренах Закерзоння була доволі слабкою, тому в її розбудові в наступні роки вирішальну роль відігравали члени ОУН з інших теренів, які становили в 1944-1947 рр. основу керівництва. Натомість абсолютну більшість рядового складу УПА та підпільної мережі становили місцеві мешканці, що було зумовлено характером діяльності, спрямованої на захист місцевого населення.

Рівень підтримки українцями Закерзоння повстанського руху не всюди й не завжди був однаковим. Зокрема, він був проблемним в окремих регіонах Лемківщини та Холмщини, частина мешканців яких мала прорадянську орієнтацію. Піком підтримки населення можна вважати період кінця 1945 — середини 1946 рр., адже це саме був час, коли польська влада розпочала насильницьке вивезення українців, а УПА виявилася єдиною організованою силою, що чинила цьому опір. Саме населення, яке не піддалося на вмовляння та погрози влади протягом вересня 1944 — вересня 1945 рр. і готове було залишатися далі на своїх землях, стало основою підтримки ОУН та УПА. У середині 1946 р. польській владі таки вдалося переломити хід депортацій, отож населення, зрозумівши, що УПА не здатна цілком припинити їх, поступово зменшує свою підтримку повстанців. Особливо це стало відчутним у кінці 1946 р., коли припинилися переселення до УРСР. Значна частина українців, що залишилися на теренах Закерзоння, сподівалася на дозвіл

²² *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd — S. 257-258.*

жити в межах Польської держави, а отже, намагалася бути лояльною до неї.

Про остаточне оформлення українського визвольного руху на Закерзонні, його структури та завдання можна говорити з кінця 1945 р. Тоді, коли на інших теренах відбувався поступовий процес згортання масової збройної боротьби, перехід на підпільні форми протистояння, тут, навпаки, за словами Гжегожа Мотики, починається «українське повстання»²³. Тому нижче детальніше розглянемо захист місцевого населення як найважливішу функцію ОУН та УПА на Закерзонні. Саме виконання цієї функції визначало тактику діяльності українського підпілля протягом 1945-1947 рр.

Безпосереднім поштовхом до «українського повстання» стало залучення військ до виселення українського населення. Реакція підпілля була блискавичною: уже 9 вересня 1945 р. вийшов відповідний наказ командування 6-ої ВО «Сян»: «Всюди, там, де будуть відповідні можливості, перевести боєві дії проти тих, які переводять виселення. Знищувати виселенчі комісії та всіх інших, які змушують до виселення».²⁴ Цим наказом започатковано справжню партизанську війну УПА: періодичні напади на військові гарнізони, виселенчі комісії, навіть на невеликі міста, нищення комунікацій (доріг, мостів, залізничних станцій, телефонного і телеграфного сполучення), підпалювання виселених українських сіл, аби їх не заселили поляки. При цьому акції здійснювали доволі великі військові з'єднання — сотні, а іноді й курені, які вступали у відверті наступальні бої з польським військом. Навіть польські комуністичні автори визнають, що понад півроку ініціатива в бойових діях повністю належала УПА, яка проводила активні наступальні операції. У квітні 1946 р. для протистояння українським повстанцям створено Операційну групу «Жешув». Поступове скорочення кількості українського населення, а отже, і можливостей підтримки повстанського руху стало особливо помітне влітку того ж року, коли польській владі врешті вдалося досягти перелому в боротьбі з підпіллям. Додатково негативно на можливості збройного підпілля вплинуло завершення переселень: починається поступове скорочення діяльності. Ще одним чинником були зміни в загальній

²³ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — С. 269-355.

²⁴ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33. — С. 523.

тактиці визвольного руху. Керівництво ОУН-УПА після Великої блокади зими 1945-1946 р. і значних втрат розпочинає перехід із повстанських форм боротьби на підпільні. Станом на середину-кінець 1946 р. майже по всіх теренах, за винятком Карпат, відділи УПА було розформовано в невеликі боївки. Іншим винятком стало Закарпаття. Хоч керівництво цих земель й отримало відповідні інструкції, проте не вважало за можливе розформувати відділи УПА в цей момент. Очевидно, справді важко було говорити про розформування повстанських сотень, які ще кілька місяців тому повністю контролювали ситуацію, відкрито пересувалися тереном, були готові до відкритих фронтальних боїв із військом. Проблема полягала як в організаційній площині (як швидко переформувати повстанські загони в підпільну мережу, а повстанця, що звик відкрито воювати, — перевчити на підпільника), так і в психологічній: різке скорочення масштабів боротьби на фоні успішного завершення переселень для багатьох повстанців виглядало б капітуляцією. Заступник крайового провідника ОУН на Закарпатті Василь Галаса твердив з цього приводу: «Нам не можна було думати про скорочення кількості сотень в цій окрузі тому, що це була б психологічна помилка. Ми не могли сказати тому, хто сам добровільно зголосився служити, що чомусь-то він вже не потрібний»²⁵.

Місцеве керівництво визвольного руху лише частково виконало розпорядження — суттєво скорочено кількість бойових акцій підпілля (у червні 1946 р. їх було 63, у липні — 39, у серпні — 23), розпочато підготовку до зимівлі в криївках. Очевидно, подальша реформація структури УПА мала відбутися навесні 1947 р. Проте проведена польською владою акція «Вісла» не дозволила її реалізувати. Отож, повстанські сили, які становили десь дві тисячі вояків УПА і членів ОУН, змушені були протистояти двадцятьом тисячам вояків польського війська та корпусу безпеки. І те, що повстанці досі були структуровані у відділах числом близько ста вояків у кожному, дозволило польському війську легше розгромити їх. Адже ця кількість була не достатньою для того, аби чинити ефективний опір діям ворога, з іншого боку — вона була надто великою,

²⁵ Стратегія 1945-1947 рр. на Закарпатті. Розмова з Василем Галасою-«Орланом», заступником провідника Закарпатського краю Ярослава Старуха-«Стяга» з політично-пропагандивної праці // Вісник Закарпаття. — 2002. — № 7-9. — С. 36-37.

аби уникати зіткнень із ним. Польським силам вдалося завдати вирішального удару по структурах українського визвольного руху на Закерзонні: більшість повстанських відділів було розгромлено, тільки незначній кількості вояків вдалося прорватися на терени Чехословаччини чи УРСР, керівництво підпілля втратило зв'язок із підпільними ланками, 17 вересня 1947 р. в бою загинув крайовий провідник Закерзоння Ярослав Старух. Демобілізація УПА, яку оголосив командир ВО «Сян» Мирослав Онишкевич у вересні 1947 р., була вже явно запізнілою.

Українському визвольному рухові на Закерзонні по суті не вдалося переформатуватися на підпільні форми боротьби і продовжити свою діяльність після 1947 р. Окремі групи підпільників діяли до осені 1948 р., деякі з них навіть здійснили невдалі спроби продовжити діяльність на так званих «Зем'ях Одзисканих» у північно-західній Польщі, куди були виселені українці. На жаль, на Закерзонні не вдалося використати досвіду повстанських формувань Волині та Галичини, які зуміли після Великої блокади змінити свою тактику на підпільну й продовжити боротьбу ще протягом кількох років. Ймовірно, саме розмах боротьби УПА на Закерзонні в 1945-1946 рр. став на заваді швидкому переходові повстанців у підпілля.

Щоб підбити підсумки діяльності українських повстанців на Закерзонні, звернімося до статистичних даних. За 1944-1947 рр. від рук українських повстанців загинули 997 польських вояків, 603 члени партії, міліціонери, представники сільської адміністрації, 599 цивільних осіб²⁶. Причому найбільше вояків загинуло в 1946 рр., коли УПА досягла свого апогею розвитку на Закерзонні, тоді ж від її рук полягло 98 цивільних осіб. Більшість цивільних (368) загинуло в 1945 р., очевидно, в ході відплатних акцій українського підпілля після хвилі польського терору навесні того року²⁷. Акцентуючи увагу на кількості втрат цивільного населення протягом трьох років, Збігнев Ковалевський вказує, що за значно коротший період, 1945-1946 рр., від рук польського підпілля загинуло 536 цивільних осіб²⁸.

²⁶ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd – S. 526-529.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ковалевський З. Польське підпілля у повоєнній стратегії УПА // Україна. Наука і культура. – Вип. 26-27. – 1993. – С. 227.*

Структура втрат і їхня динаміка яскраво засвідчують, що українське підпілля на теренах Закарпаття боролось не проти поляків, а проти комуністичної адміністрації, її військ та сил безпеки. Натомість з українського боку в період 1945-1948 рр., за підрахунками Гжегожа Мотики, загинуло 6-7 тисяч осіб, причому більшість із них — цивільні²⁹. Отже, польська комуністична держава воювала не тільки, а може, і не стільки проти українського повстанського руху, як проти українського населення загалом. Це чи не найкраще ілюструє здійснена в 1947 р. акція «Вісла», коли під приводом ліквідації УПА було повністю депортовано й розсіяно українську національну меншину.

Підсумовуючи діяльність ОУН, УПА на теренах Закарпаття, слід підкреслити кілька тез. Боротьба українських повстанців відбувалася тут за особливим, відмінним від решти українських земель, сценарієм. Відірваність від інших теренів, охоплених повстанським рухом, стала причиною оформлення місцевих структур ОУН-УПА в окреме територіальне утворення, що, незважаючи на зв'язок із загальним керівництвом, діяло досить автономно. Стратегія розгортання повстанських сил мала інший характер і хронологію. Якщо на теренах Волині, Галичини, Поділля чи Карпат кінець 1944 р. був піком діяльності УПА, то на Закарпатті в цей час лише розпочинається творення перших відділів. Із багатьох свідчень випливає, що керівництво визвольного руху не збиралося на початках розбудовувати на Закарпатті відділи УПА, а для реалізації пропагандистських завдань та утримання зв'язку достатньою була діяльність підпільної мережі ОУН, до того ж у кінці 1944 — на початку 1945 рр. було цілком зрозуміло, що мова не може йти про військову перемогу над СРСР чи її ставлениками в Польщі. Проте виселенчий терор змусив взяти відповідальність за захист населення й організувати опір. Тому, незважаючи на поступове згортання діяльності УПА на інших теренах, на Закарпатті вона починає розростатися. Етапні для Повстанської армії події, такі, як поступова реорганізація УПА в другій половині 1945 р. чи її часткова демобілізація в 1946 р., не зачепили закарпатських відділів. Навпаки, саме цей час є періодом найвищого розвитку місцевих відділів УПА: до весни 1947 р. вони діяли такими великими

²⁹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach...* — S. 481.

з'єднаннями, як сотні, що, зрештою, стало однією з причин їхнього розгрому загонами ОГ «Вісла». У результаті визвольний рух на Закарпатті не зміг здійснити переходу на підпільну тактику боротьби й продовжити своє існування після 1947 р.

Метою розгортання повстанського руху на Закарпатті був, передусім, захист місцевого українського населення. Крім того, діяльність УПА мала пропагандистську мету — поширити у світі інформацію про український визвольний рух. Закарпаття було важливим вузлом зв'язку між Проводом ОУН в Україні та на еміграції. Керівництво визвольного руху розглядало його також як можливий плацдарм для започаткування спільної українсько-польської антирадянської боротьби. Зважаючи на особливі обставини всередині Польщі (прихід до влади комуністів), у світі (небажання держав Заходу втручатися в події за «залізною завісою»), жодного із зазначених завдань українським повстанцям повністю виконати не вдалося. Попри те їхня завзята боротьба й захист українського населення стали однією з найяскравіших сторінок історії УПА.